

szemle

Kelet-Európa története a 20. század első felében*

Palotás Emil *Kelet-Európa története a 20. század első felében* című könyve a Kelet-Európával foglalkozó történeti kutatás és egyetemi oktatás egyik régi hiányosságának az eltüntetésére tesz kísérletet. Jóllehet néhány országtörténet és regionális összefoglalás (mint például Niederhauser Emil kiváló, de más jellegű 2001-es *Kelet-Európa története* című könyve) egy-két fejezet erejéig foglalkozik ezzel a korszakkal, valójában sem a hazai, sem a külföldi történeti szakirodalom nem bővelkedik a témára vonatkozó korszerű feldolgozásokban. Így a kérdéssel foglalkozó kutató sincs könnyű helyzetben, amikor támpontokat akar keresni. Még inkább így lehetnek ezzel azok az egyetemisták, történelem-tanárok vagy a téma iránti „egyszerű” érdeklődők, akiktől nyilván csak egy bizonyos szintig várható el a bibliográfiai búvárkodás. Számukra ezt a hiányt eddig a Korona Kiadó 20. századi egyetememes történeti tankönyvének megfelelő (és ugyancsak Palotás Emil tollából származó) fejezete pótolta, de a terjedelmi korlátok miatt nyilván csak korlátozottan tehetette.

Palotás Emil legújabb könyvével egy teljes korszak átfogó régiótörténetének megírására törekedett. A kötet első felét olyan tematikus fejezetek alkotják, amelyek a kelet-európai nagyrégiónak a 20. század első két évtizedében lezajlott eseményeit mutatják be. Az első fejezetben a Habsburg- és a cári birodalomban, valamint a Balkánon a századelőn uralkodó politikai, gazdasági és szociális állapotokról, továbbá a két Balkán-háborúról olvashatunk. A második rész az első világháború menetét és a térség jelentősebb népeinek, főleg a lengyeleknek, cseheknek,

* Osiris Kiadó, 2003. 511 p.

délszlávoknak és románoknak a háborúhoz való viszonyát, átalakuló nemzetstratégiáját tárgyalja, a harmadik pedig az új államrendszer kialakulását mutatja be. A végig egyenletesen, magas színvonalon megírt könyvnek talán ez a két fejezet a legjobban sikerült része. Ezekben alapos, tárgyyszerű és minden politikai áthallástól (egyoldalú antant-bírálattól, magyar „szenvedéstörténettől” stb.) mentes képet kaphatunk a régi dinasztikus birodalmak felbomlásáról és az új nemzetállamok létrejöttéről – azokról az államokról, amelyek persze, mint az előszóban a szerző írja, néha csak a saját önmeghatározásuk szerint voltak nemzetállamok. Ugyancsak ezek a fejezetek reprezentálják a leginkább a könyv tudományos újdonság-értékeit, amelyek nem elsősorban az ismertetett események, adatok újszerűségében állnak – mivel alapvetően tankönyvendeltetésű kötetről van szó, ez érthető is –, hanem azok „csokorba gyűjtésében”, elemzésében és értékelésében. Abban, hogy a komparatiztikai szemléletmód és a politikatörténetnél szélesebb tematika révén a már ismert tényekből is egy újszerű és árnyalt régiótörténet kerekedik ki.

A félezer oldalas kötet második, terjedelmileg valamivel nagyobbik felét az országtörténetek alkotják. Ezt a blokkot is egy olyan társadalom- és gazdaságtörténeti rész vezeti be, amely az államszerkezetében radikálisan átalakult kelet-európai térség általános társadalmi és gazdasági jellemzőit elemzi. Ezután következnek a Csehszlovákiát, a Lengyelországot, a balti államokat, a Romániát, a Jugoszláviát, a Bulgáriát és az Albániát bemutató fejezetek. Ezek az összevontan tárgyalt Baltikum kivételével országonként elkülönítve, de egységes szempontok szerint taglalják az 1920-as és az 1930-as évek történéseit. Mindegyik országtörténet (a viszonylag kis terjedelmű és bontatlan fejezetben bemutatott Albánia kivételével) szintén egy-egy népesség- és gazdaságtörténeti résszel kezdődik, amely megismerteti az olvasót az adott államra specifikusan, az előzőleg bemutatott régiószintű sajátosságokon túlmenően jellemző demográfiai és nemzetiségi szerkezettel, gazdasági helyzettel, szociális viszonyokkal. Ezután következik az egyes államok méretétől, jelentőségétől, belső fejleményeinek fordulatosságától vagy éppen kevésbé eseménydús jellegétől függően egy vagy több politikatörténeti rész. Ebben részletes képet kapunk a pártharcokról, a politikai kurzusváltásokról és a kormányzati rendszerek változásairól, valamint az adott országot specifikusan jellemző politikai problémákról, mint például Csehszlovákia esetében a szudétánémet-kérdésről. A könyv végül egy második világháborús kitekintéssel és egy rövid, de áttekinthető és a további elmélyülés szempontjából orientáló bibliográfiával zárul. A világháborús kitekintés külön érdeme, hogy nem az átlagolvasó által valószínűleg jobban is-

mert vonatkozásokra, a hadieseményekre és a térséggel kapcsolatos nemzetközi konferenciákra koncentrálnak, hanem – az államterületi változások mellett – a megszállt és a csatlós államok belső viszonyainak az ismeretetésére.

A kötet alapos és részletes képet nyújt a kelet-európai nagyrégióknak az elmúlt évszázad első felében lezajlott viharos történelméről. A tankönyvet elolvasva a recenzensnek csupán egy lényegesebb és egy apróbb tekintetben maradt hiányérzete. Kezdjük az utóbbival! Úgy tűnik, hogy a szerző és a szerkesztő figyelmét egyaránt elkerülte néhány kisebb, tartalmilag nem jelentős, de félreérthető megfogalmazás és térképhiba. A jugoszláv állam kialakulásáról szóló alfejezetben például azt olvashatjuk, hogy az 1920-as választójogi törvény alapján az alkotmányozó nemzetgyűlésbe 429 képviselőt választottak, így minden 30 ezer választópolgárra jutott egy képviselő (193.). Ha ezt beszorozzuk a mandátumok számával, ami helyesen 419, akkor a végeredmény 600 ezerrel nagyobb lesz az ország teljes népességénél. A különbség abból adódik, hogy a hivatkozott törvény szerint az arányos rendszer egyik válfajában (pártlistás voksolás többmandátumos választóközrzetekben) megtartott választáson minden 30 ezer lakos (vagyis nem választó) után kellett egy mandátumot kiosztani, azzal a kiegészítéssel, hogy ha valamelyik körzetben a maradék népességszám meghaladta a 17 ezret, akkor az a körzet még egy képviselőt választhatott. Hasonlóképpen megjegyzendő, hogy az egyébként igen hasznos és informatív térképek néha nem teljesen pontosak. A kötet belső borítóján található első színes térkép, amely az 1900-as Kelet-Európát ábrázolja, Kelet-Ruméliát még Bulgáriától elválasztotta, az 1878-as állapotában mutatja (a szöveges rész 60. oldalán egyébként ott szerepel, hogy időközben egyesült Bulgáriával), viszont nem jelzi a Szandzsák 1908-ig fennállt speciális, osztrák–magyar megszállás alatti helyzetét. Az újjászületett lengyel állam határait bemutató térkép (174.) alapján azt hihetnénk, hogy Krakó korábban a cári Oroszországhoz tartozott, a nagyromán állam kialakulását ábrázoló térképen (206.) pedig a lengyel szomszédság jelöletlensége miatt úgy tűnik, hogy Csehszlovákia és a Szovjetunió már akkoriban is határosak voltak egymással.

Egy ötszáz oldalas monográfia elkészítése persze kivételesen nagy munka, amelynek során gyakorlatilag elkerülhetetlenek az effajta apróbb hibák. A lényegesebb hiányérzetünk nem is ezekből fakad, hanem a szerző bizonyos fokú következetlenségéből. Az előszóban ígért régiószintű szemléletet Palotás Emil valóban következetesen csak a könyv első, 1921-ig tartó fejezeteiben, valamint a második világháborús kitekintésben alkalmazza, az 1920–1930-as éveket viszont – Baltikum kivételével – elkü-

lönülő országtörténetek keretében mutatja be. Így a regionális együttműködés kérdései és a térségre ebben az időszakban általánosan jellemző politikai folyamatok kissé elvesznek a részletekben. A tárgyalt országcsoport regionális hovatartozásáról, az egyes országok besorolásáról folyó vitákra tekintettel nem lett volna haszontalan az sem, ha a szerző hangsúlyosabban kifejtette volna ezzel kapcsolatos álláspontját. Nem arról van persze szó, hogy ne ismerkedhetnénk meg mondjuk a kisan-tant történetének a fordulópontjaival, ne kapnánk megfelelő magyarázatot az alkotmányos-demokratikus kormányzati rendszerek bukására, vagy éppen a balti, a kelet-közép-európai és a délkelet-európai szubregionális sajátosságokra. Ezek minden olyan országtörténetben szóba kerülnek, ahol szóba kell kerülniük. Az is kiderül a könyvből, hogy a szerző ezeket az országokat (a kötet által érthetően nem tárgyalt szovjet állammal együtt) Kelet-Európának, vagyis egyetlen, bár tagolt nagytérségnek tekinti (amiben a recenzens egyetért vele), és nem a történészek egy része, valamint a politológusok és a közvélemény többsége által inkább preferált Közép-Európa-paradigma valamelyik válfajából indult ki. De az áttekinthetőség és a régió átfogó jellemzőinek hangsúlyosabb kiemelése szempontjából szerencsésebb lett volna ezekre a kérdésekre egy-egy alfejezet erejéig összefoglalóan is kitérni, vagy – a társadalom- és gazdaságtörténet mintájára – az országtörténeteket megelőző önálló fejezetben bemutatni a kelet-európai nagytérség nemzetközi helyzetének alakulását, kooperációs kísérleteit, politikai rendszereinek dinamikáját, valamint egységének és szubregionális tagoltságának az összefüggéseit. Hasznos lett volna továbbá egy összefoglaló kronológia, valamint az is, ha a korszak legjelentősebb politikaformálóinak pályafutásáról, politikai arcéléről nemcsak a főszövegben olvashatnánk különben igen találó, gyakran miniportrénak is beillő sorokat (hiszen ezek az információk így bizonyos fokig mindenképp szétszóródnak), hanem a névmutatóban röviden összefoglalva is megismerkedhetnénk e szereplőkkel.

Ezek a megjegyzéseim azonban inkább kiegészítő jellegűek, és nem változtatják meg a könyv olvasása közben kialakult pozitív, a kutatók és az egyetemisták számára egyaránt ajánló véleményemet. Palotás Emil kivételesen adatgazdag, a problémákat és az összefüggéseket árnyaltan bemutató, komparatisztikai szemléletmódja és a politikatörténetnél szélesebb tematikája révén újdonságértékű régiótörténetet írt. E mű nem „csupán” jól tanítható, tanulható és hiánypótló tankönyv: a téma nemzetközi színvonalú monográfiájaként is nagy haszonnal forgatható.

Magyarország a hidegháborúban*

A hidegháború történetének egyik legjobb hazai kutatója, Borhi László, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa újabb kötettel gazdagította ezt a területet. Sajnos, számos ok miatt még mindig csak azt mondhatjuk, hogy a korabeli történések feltárásának a kezdetén vagyunk, s nem valószínű, hogy valaha is elérhetnénk a rankei célt, azaz azt, hogy mindent tudjunk – „úgy, ahogy megtörtént”. Ennek „mindössze” három oka van: az amerikai és az orosz levéltári viszonyok, valamint a kommunista döntéshozatal sajátossága.

A hidegháború még mindig nagyon érzékeny témának számít. Az amerikai levéltári anyagok esetében létezik ugyan az úgynevezett harmincéves szabály, azaz a mától visszszámítva 30 évnél korábban keletkezett iratok elvileg korlátlanul kutathatók, ám aki dolgozott már amerikai levéltárakban, tanúsíthatja: számos, papíron már felszabadított dokumentumon a kötőszavakon kívül mindent lefestettek fekete tintával a különböző kormányzervek. Kiváltképpen a hírszerzési anyagokra vonatkozik ez a megállapítás, s ismerve az adott korszakot – többek közt éppen Borhi László jelen kötetben közölt és korábbi tanulmányaiból – nem túlzás azt állítani: a jéghegy-szindrómával állunk szemben, a látható felszín az egésznek csak töredéke. Ami az orosz levéltárakban uralkodó állapotokat illeti, a legnagyobb jóindulattal sem nevezhetők rendezettnek, és sok múlik a személyi kapcsolatokon. Végül, harmadszor, a kommunista vezetés ügyintézését, Rákosi Mátyástól kezdve Kádár Jánosig azzal a mondással jellemezhetjük, hogy a szó elszáll(t), írás pedig alig maradt.

Borhi László maximálisan kihasználja a „hozott anyagot”; sőt, a következtetései túlmutatnak azon. Az eredmény egy rendkívül plauzibilis narratíva. Mivel a kötet fejezeteit adó tanulmányok korábban már független írásokként megjelentek, egyes helyeken átfedések jelentkeznek (például az 1956-os szabadságharcról szó esik az V. és a VI. fejezetben is). Ezt a kisebb hiányosságot esetleg gondosabb szerkesztéssel ki lehetett volna küszöbölni, s akkor a szöveg egységesebb egészként hatna.

A *Magyarország a hidegháborúban* egyik legnagyobb erénye az, hogy Borhi László *sine ira et studio* megcáfol vagy árnyal számos, a magyar történettudományban rögzült álláspontot. Nyilvánvaló, hogy egy recenzió terjedelme nem teszi lehetővé az összes téma részletes tárgyalását, így mindössze utalhatok egyes kérdésekre. A szerző – s ezzel csak egyet-

* BORHI László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956.* Corvina, Budapest, 2005. 360 p.

érthetők – nagyon kritikusan szól Franklin D. Rooseveltt amerikai elnök külpolitikai teljesítményéről (30.). Roosevelt, a baloldali történetírás egyik „hőse”, az 1933–1945 közötti amerikai elnök világháborús politikájával jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy legalábbis Közép-Európa a szovjet birodalom részévé váljon, és a kommunisták közel fél évszázadra megszerezhessék a hatalmat ebben a térségben. Az amerikai politikus kapcsán lelepleződik a hivatalos amerikai külpolitika „érték-elvűsége”. Erre számos további példát is találni a kötetben: így Arthur Schoenfeld amerikai követ nem tanácsolta, hogy az Egyesült Államok pénzügyi támogatásban részesítse Magyarországot, mert ablakon kidobott pénznek gondolta ezeket az összegeket. Igaz, a másik oldalon a korabeli magyar kormány vezetői, így Nagy Ferenc miniszterelnök (1945–1947) sem tettek komoly kísérletet Washington támogatásának elnyerésére (104.). Nagy Ferencsel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy az a politikai elit, amely Magyarországon a háború utáni nehéz időszakban hatalomra jutott, igen gyenge képességű volt, s a koalíciós kormányok tagjairól az amerikai követek is rendkívül rossz véleményt alkottak. A magyar politikusok gyenge képességei természetesen nem csupán az amerikaiakkal való kapcsolatokban nyilvánultak meg: az 1946-ban Moszkvában lezajlott szovjet–magyar tárgyalásokon a magyar küldöttség mindent félreértett, amit csak lehetett, és a Sztálin–Molotov páros a kedve szerint játszadozott a magyar kormánydelegációval. Kicsit kevésbé diplomatikusan fogalmazva: ott csapták be a magyarokat, ahol csak akarták, így például Erdély kérdésében (97–98.) is. Az Egyesült Államokkal kapcsolatban még egy megjegyzés kívánkozik ide: Borhi szerint „homályos jelei voltak annak, hogy az Egyesült Államok ellenzi a kommunista erők fokozatos magyarországi térnyerését ...” (80.). Ugyanakkor a szerző számos olyan bizonyítékot említ, amely szerint Amerika Magyarországot már elég korán „leírta”, kezdve az I. fejezetben foglaltaktól („Az ujjunkat sem akarjuk mozdítani” – bár az idézet Anthony Eden brit külügyminisztertől származik, mondhatta volna bármelyik vezető amerikai politikus is), a háborús, sőt a háború utáni koalíció fenntartásának szükségességén át – Románia, Bulgária és Magyarország nem volt stratégiai fontos a koalíció veszélyeztetettsége szempontjából (34.) – át egészen odáig, hogy Magyarországot mint megvédendő országot kivették a később Truman-doktrínaként ismertté vált beszédből.

Magyarország mintegy „beszorult” a világháború után felemelkedő két szuperhatalom közé, s balszerencséjére a szovjet impérium nyugati védelmi zónájában találta magát. Borhi László közvetetten állást foglal abban a kérdésben is, melyik nagyhatalmat terheli nagyobb felelősség a

hidegháború kirobbanásáért. Szerinte a szovjet birodalmi érdek, így egy ütközőzóna fontosabb volt Moszkvának, mint az együttműködés a Nyugattal (60.). Mindez személyi szinten is tetten érhető: miközben Harry S. Truman, Winston S. Churchill és a nyugati politikai elit tagjainak a többsége elismeréssel beszélt Sztálinról, addig a szovjet vezető megvetette összes tárgyalópartnerét, és még a Nyugat-barátsággal nem vádolható Molotov külügyminisztert is azért bírálta, mert szerinte túlságosan megértő volt egyes nyugati politikusok iránt.

A fejezetek között nehéz, s nem is célszerű minőségi sorrendet felállítani, de talán a IV. fejezet (*Gazdaság és politika*) és a VI. fejezet (*Felszabadítás vagy feltartóztatás?*) keltheti fel leginkább az érdeklődést. Borhi az előbbiben a magyarországi szovjet gyarmatosítás folyamatát írja le. Az adatokban rendkívül gazdag rész bemutatja a szovjet hatalomátvitel korábban kevésbé tárgyalt aspektusát. A szerző ismételten indirekten állást foglal abban a vitában is, hogy vajon Moszkva előre megírt forgatókönyv alapján hajtotta-e uralma alá a közép- és kelet-európai országokat, vagy a folyamat inkább spontán válasz volt a háború utáni amerikai politikára. Perdöntő itt a befolyási övezet tudatos kiépítése: a szovjetek kezdettől fogva arra törekedtek, hogy magyarországi klienseik segítségével az ország gazdasági életét is teljes mértékben az ellenőrzésük alá vonják. Ugyanilyen tudatosan építették ki hadállásukat az élet más területein is, az államigazgatástól kezdve a kultúráig. A szovjet és a magyar kommunista vezetők közötti nem stratégiai jellegű viták részben ugyancsak gazdaságiak voltak: Magyarország egyszerűen nem tudott eleget tenni a mértéktelen szovjet igényeknek, bármekkora erőfeszítéseket tett is – például ebbe a helyzetbe került a Moszkvát kiszolgáló Gerő Ernő, a gazdaság irányításért felelős magyarországi kommunista vezető. A további ellentétek főleg politikai természetűek voltak: egyrészt a magyar sztálinista vezetés terrorját egy idő múlva már Moszkvában is rossz szemmel nézték, másrészt a magyar vezetők közül mindenkinek megvolt a maga moszkvai „gazdája”, akinek a sorsa nagy részben meghatározta az MKP, később az MDP vezetőinek karrierjét.

A VI. fejezet az 1956-os magyar szabadságharc világpolitikai hátterét tárja fel. A kérdésről már születtek értékes tanulmányok (lásd például Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztüztüében, 1945–1990*. Gondolat, Budapest, 2004). Borhi László végigköveti Washington közép-kelet-európai politikáját az 1950-es évek kezdetétől a magyar szabadságharc leveréséig. Következtetése megerősíti az amerikai külpolitikáról korábban kialakult képet: jelentős szakadék tátongott az idealista, értékorientált retorika, valamint a realista, érdek-

orientált gyakorlat között. Ha nem is volt formális megegyezés a két szuperhatalom között, a hidegháború története azt sugallja, hogy a két fél nem kívánt közvetlen összeütközést, s amennyiben ennek a veszélye fenyegetett, mindkét oldal hagyta, hogy a másik „rendet teremtsen” a saját érdekszférájában. Az 1956-os magyar szabadságharc leverése lényegében egy szovjet „dominóelvre” épült: Moszkva nem engedhette meg, hogy a biztonsági zónájában rés keletkezzen. Az 1956-os magyar forradalom története azt a véleményt látszik erősíteni, amely szerint a Szovjetunió expanziós politikájához a kommunizmus csak megfelelő ürügyként szolgált: a szovjet vezetést elsősorban nem ideológiai, hanem biztonsági, geopolitikai megfontolások vezérelték 1945-öt követően is. (Bár ez a téma nem merül fel a tárgyalt kötetben, érdemes megjegyezni, hogy számos történész véleménye szerint ez a vita akkor dőlt el a *realpolitika* javára, amikor Sztálin kiszorította Lev Trockijt a vezetésből.)

A tanulmánykötet egy újabb rétege a korabeli magyar politikai élet feltérképezése. Ennek során a szerző meggyőző módon mutatja be azt a folyamatot, ahogy a magyarországi politikai életben rövid pár év alatt kizárólag a Moszkvának szolgáló módon alárendelt kommunisták maradtak a porondon. Ismételten utalnom kell rá, hogy a jelen írás kérései nem teszik lehetővé a részletes ismertetést, ezért egyetlen mozzanatot emelek ki: a magyar kommunista vezetés viszonyát a magyar nemzeti kérdésekhez. Rákosi Mátyás kizárólag azért emelt szót Georgi Dimitrovnál a szovjet katonák által Magyarországon elkövetett atrocitások miatt, mert azok kedvezőtlen fényben tüntették fel a kommunistákat (61.). Hasonlóképpen viszonyult Rákosi a Szovjetunióban fogva tartott magyar hadifoglyok ügyéhez; sőt, 1947-ben azért állította le egy időre a magyar hadifoglyok repatriálását, mert attól tartott, hogy az augusztusi, úgynevezett kék cédulás választásokon a fogságból hazatértek nem a baloldali pártokra fognak szavazni (133.). Szintén 1947-ben Rákosi csak azért panaszkodott Molotovnál a Csehszlovákiában élő magyarok elleni atrocitások miatt, mert azok csökkenthetik a kommunisták népszerűségét Magyarországon (132.). A magyarországi kommunista vezető még Bukarest magyarellenes politikáját is hajlandó volt támogatni a kommunista internacionalizmus jegyében (216.).

A kötetben található tanulmányok bőséges jegyzetapparátusra támaszkodnak, míg a tízoldalas bibliográfia egyrészt a szerző széles körű olvasottságát bizonyítja, másrészt intellektuális kalandokra hív, amennyiben egyes kérdéseket még alaposabban szeretnénk tanulmányozni. Ez nem csupán a magyar olvasókra vonatkozik: Borhi László kötete angol nyelven is megjelent, így kétfajta missziót teljesít egyszerre. Egyfelől a magyar tör-

ténettudomány egyik jelentős teljesítménye, másfelől valódi hiánypótló kötet a hidegháború nemzetközi szakirodalmában, amelyben – ha a térségünkről van szó – sajnos, egy-két kivételtől eltekintve (Charles Gati, Bennett Kovrig, Stephen D. Kertesz) a szomszédos országok történelmi dominálnak a maguk sokszor sajátos szempontjai szerint írt művekkel.

Magyarics Tamás

Magyarország betago­lása a szovjet érdekszférába*

Nem mondhatnánk, hogy a publicisztika keveset foglalkozna a 2. világháború utáni évek történetével, s elég sok dokumentumkötet, iratköz­lés is megjelent, amióta a titkos levéltárak kapui megnyíltak a kutatók előtt. Kormányulések, politikai pártok és pártközi értekezletek, bírósági tárgyalások vagy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei, rendőrségi jelentések precíz publikálásától a helytörténeti, diplomáciai, életrajzi dokumentumokig, a levelezések és másfajta írásos emlékek köz­readásáig sok kiadvány vetett fényt sokáig homályos ismereteinkre.

Más kérdés, hogy a politikai viták, a sajtópolémia­k résztvevői és többnyire a történelemkönyvek szerzői is megmaradnak beidegződött álló­képeik bemutatásánál, nem is szólva a szubjektív magántörténelmekről; az újabb dokumentumköz­léseknek még azokat az iratait is ritkán veszik figyelembe, amelyek saját igazukat igazolhatnák.

Míg a hazai források publikálásában sok az eredmény, bár még több a tennivaló, kevésbé ismerjük az egykori megszálló hatalom levéltárait. Senki sem tagadja, hogy a háború utáni évtizedek magyar történetében döntő szerepet játszottak a moszkvai elhatározások, az ott az utóbbi né­hány évben közzétett magyar vonatkozású dokumentum­köz­léseknek mégis csak kis hányada jelent meg magyar fordításban. Ignorálásuk sa­jatos reakció az egykor kötelezően megjelentetett, de senki által nem ol­vasott szovjet tananyagok, brosúrák, hivatalos kiadványok és üdvtör­te­netek könyvtárakat megtöltő áradatára.

Magyar kutatók az elmúlt másfél évtizedben többször is próbálko­z­tak az 1944–1948-as évek magyar vonatkozású szovjet dokumentumai­nak feltárá­ásával; munkájuk sok nehézségbe ütközött, de egyebek mel­lett a követi jelentések publikálása terén eredménnyel járt. Megjelent

* *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október–1948. június.* Szerk.: Vida István. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. 384 p.

egy kötet is, magyar és orosz kutatók együttműködése eredményeképpen, akkor elérhető, változatos jellegű, de lényeges jelentésekkel.¹

Az itt ismertetett kötet tematikája és tartalmi szempontból vett gyűjtőköre jól körülhatárolt, a közölt dokumentumok publikáltságát tekintve a körülményekhez igazodó sajátos összeállítást tartalmaz. Az iratok többsége ugyanis már megjelent nyomtatásban, csupán mintegy hatodrészüik, amely az összeállítók kutatómunkája eredményeként most először kerül nyilvánosságra. Úgy egynegyedük olyan fontos dokumentum, amelyeket az elmúlt bő évtizedben Vida István folyóiratokban vagy gyűjteményes kötetekben tett közzé, egy-egy rövid, de eredményes moszkvai kutatófúrása eredményeként. A kötet mintegy felét adják azok a magyarul eddig publikálatlan okmányok, amelyek három fontos, nemzetközi feltűnést keltő orosz forrásközlésből származnak.² Természetesen az lenne kívánatos, ha ezek a kötetek magyar fordításban is olvashatók lennének, de aki ismeri a magyar tudományos könyvkiadás jelenlegi helyzetét, az tudja, hogy ilyet kívánni könnyű, megvalósítani nehezebb.

Csupán féltucatnyi dokumentumnak jutott hely a nálunk is jólismert, nemrég elhunyt Tofik Iszlamov irányításával készült kötetből, amely az Erdély hovatarozásával, státusával foglalkozó, számunkra izgalmas viták történetét világítja meg a döntés éveiben. Az SZKP KB 1945 szeptemberében határozott – az 1943-ban alakított Litvinov-bizottság javaslatára – a trianoni magyar–román határ változatlanul hagyásáról. Ennek folyamánként 1945 novemberében a moszkvai Külügyminisztériumban megnyugtatták a román nagykövetet, akinek megbízása volt felvetni az esetleges román–magyar határtárgyalások lehetőségét. Megmagyarázták neki, hogy ezzel csak rontanák pozíciójukat (78–80. dokumentumok). Majd Visinszkij külügyminiszter-helyettes 1946. januári bukaresti látogatásakor ugyancsak megnyugtatta Tătărescu külügyminisztert, aki cserében megígérte, hogy pártja, a liberális párt mindenben követni fogja a Román Kommunista Párt politikáját (82. dokumentum). A teljes alkalmazkodás, a lemondás Besszarábiáról és Dobrudzsa egy részéről és a véres magyarüldözések leállításának biztosítása árán érte el a román kor-

¹ *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948.* Szerk.: Izsák Lajos–KUN Miklós. Századvég Kiadó, Budapest, 1994.

² *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov 1944–1953.* Tom I. 1944–1948. Szerk.: T. V. VOLOKITYINA, T. M. ISZLAMOV, G. P. MURASKO (felelős szerk.), A. F. NOSZKOVA, L. A. ROGOVAJA. „Szibirszkij Hronográf”, Moszkva–Novoszibirszk, 1997.; *Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope. 1944–1953.* Tom I. 1944–1948. Szerk.: T. V. VOLOKITYINA (felelős szerk.), G. P. MURASKO, O. V. NAJMOV, A. F. NOSZKOVA, T. V. CAREVSKAJA. „Roszpen”, Moszkva, 1998.; *Transzilvanszkij voprosz. Vengero–rumünszkij tyerritorialnűj szpor i SZSZSZR 1940–1946.* Szerk.: T. V. VOLOKITYINA, T. M. ISZLAMOV (felelős szerk.), T. A. POKIVAJLOVA. „Roszpen”, Moszkva, 2000.

mány, hogy 1945 márciusában visszakapta a teljhatalmat Erdély felett, vagyis megszüntették az előző őszen a magyarság védelmében is bevezetett erdélyi szovjet katonai közigazgatást (40–41. stb. dokumentum).

A kötet közli (a *Vosztocsnaja Jevropából*) a Nagy Ferenc vezette kormányküldöttség Sztálinnal folytatott 1946. áprilisi tárgyalásának jegyzőkönyvét. Ismeretes, hogy itt Sztálin megengedett magának némi diplomáciai játékot, mikor hol ezt, hol azt mondta a 11 800 km² (Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad térsége) visszaadását kérő küldöttségnek. Gyakorlott diplomatákat nem tévesztett volna meg, hiszen az előző napon Molotov határozottan megmondta Gyöngyösi külügyminiszternek, hogy erre ne számítsanak (83–84. dokumentum).

Új adatokat tartalmaz a kötet a szlovákiai magyarok kitelepítése körüli tárgyalásokról. Ezek azért is lényegesek, mert nálunk eléggé elterjedt az a nézet, hogy az MKP elhanyagolta a határon túli magyarok sorsát. Ez a téves feltevés onnan eredt, hogy 1956 után vagy két évtizeden át Kádár túlzott óvatosságot tanúsított e téren – nem érezte magát egyenértékű partnernek a román és csehszlovák vezetéssel szemben. A Rákosi-féle vezetés a háború befejeződése után a többi magyar párthoz hasonlóan megtette, amit tehetett az erdélyi és főleg a szlovákiai magyarok védelmében, míg a kárpát-ukrajnai és jugoszláviai magyarok szenvedéseit valóban nem merte szóvá tenni.³

Gerő Ernő 1945. augusztus 2-án panaszos levelet írt Sztálinnak és Molotovnak a Beneš-dekrétum kapcsán.⁴ „Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága tájékoztatta Rákosi elvtársat a csehszlovák kormány azon szándékáról, hogy a közeljövőben egy dekrétumot tesznek közzé, amely szerint országban élő valamennyi magyart megfosztják állampolgárságától. Azonkívül azt is közölték velünk, hogy az említett dekrétum közlése után a csehszlovák kormány a magyar kormányhoz fordul azzal a javaslattal, hogy a Csehszlovákiában élő magyarokat cseréljék ki a Magyarországon élő szlovákokkal.” Gerő ismertetve a magyar, illetve szlovák kisebbség számarányát, azt írta: „Szlovákiában üldözik a magyarokat. A magyaroknak Szlovákiában megtiltották, hogy anyanyelvükön beszéljenek. Ott nincs egyetlen magyar iskola, egyetlen magyar újság. A magyarokat arra kötelezik, hogy a mellükön a ruhájukon megkülönböztető rávarrott »M« betűt viseljenek (magyar), és válogatás nélkül tömegével zárják koncentrációs táborba vagy kitelepítik Magyaror-

³ Vö. ZSELICZKY Béla: Beneš, a magyar-kérdés és a Szovjetunió, 1943–1948. Múltunk, 2005/2. 36–72.

⁴ 57. dokumentum. A levél először jelenik meg, közlése Baráth Magdolna Gerő Ernő életrajzához folytatott kutatásainak eredménye.

szágra. Mindez csupán az előkészítését jelenti a »lakosságcsere« jelsza-
va alatt valamennyi magyarnak az országból történő kitelepítésének.”

Rákosi is hiába fordult (ezzel egyidejűleg) a még Moszkvában működő
Dimitrovhoz, részletesen beszámolva prágai tárgyalásai sikertelenségé-
ről. Gerőnél politikusabban arra utalt, mennyire különbözik a szlovákiai
magyarüldözés a romániai és jugoszláviai nemzetiségi politikától, sőt
óvatosan célzott arra is, hogy a csehszlovák vezetést bátorítja Sztálin
háborús, a pánszláv érzelmekre ható propagandájának folytatása. Pedig
a szovjet hadsereg politikai főcsoportfőnöksége, nyilván Dimitrov érdeklő-
désére, megerősítette és tényekkel támasztotta alá Rákosi és Gerő
vádjait (58. dokumentum). Bár Rákosi tovább árulkodott a prágai és
pozsonyi vezetésre Moszkvában, a béketárgyalásokig csak részeredmé-
nyeket ért el. Ott – mint ismeretes – a szovjet delegáció nem támogatta
a magyar határmódosítási kísérleteket, de egyben több toleranciára szó-
lított fel a cseh és a román kormányt a magyarok iránt.

A kedvező fordulatot – különös ellentmondással – csak az új, 1947-től
érvényesülő szovjet hidegháborús politika hozta meg, amely szakított a
szláv nemzetek preferálásával és uniformizálta a lezárt lágert. Felismerve
az új irányvonalat, amely hazánkat „egyenrangúvá” tette Csehszlová-
kiával, Révai József kihasználta a Kominform 1947. szeptemberi alapító
ülését arra, hogy itt közölt beszédében kemény, alapos bírálatban része-
sítse a szlovák nacionalizmust (118. dokumentum).

A kötet több új dokumentummal bővíti ismereteinket a párizsi béke-
tárgyalásokról, az azokat követő diplomáciai húzásokról, ám a legtöbb
közölt irat a magyar belpolitika manipulálására irányuló szovjet törek-
véseket és módszereket mutatja be. Miután éppen a budapesti szovjet
követség jelentéseinek nagy része már ismert, csak azokból idézünk,
amelyek magyarul itt olvashatók először. Több jelentésből kitűnik a kö-
vetség és a SZEB direkt beavatkozása a koalíciós vitákba. Puskin követ
1946. június 5-én számol be a koalíciós válság, Nagy Ferenc lemondási
szándéka ügyében folytatott tárgyalásairól. Tildy elnök aznap reggel
tájékoztatta őt: „Tildy rábeszélte Nagy Ferencet, hogy halassa el a rend-
kívüli kormányülés összehívását, amelyet ma reggel 10 órára terveztek, s
amelyen Nagy Ferenc le akart mondani [...] Most – mondta Tildy – a
másik szobámban tárgyalnak a pártvezetők [...] Tildy úgy véli, hogy a
koalíció válsága katasztrofális következményekkel járhat az országra
nézve. Tildy végezetül esküdni kezdett, hogy baráti érzelmekkel visel-
tetik a Szovjetunió iránt, bejelentve, hogy nem tartja kielégítőnek a Ma-
gyar–Szovjet Művelődési Társaság munkáját, személyesen fog foglal-
kozni a társasággal, hogy az hatékony tömegszervezetté váljon a magyar

népnek a Szovjetunió oldalára történő áthangolásában [...] A búcsúzás-
kor Tildy megjegyezte, megy teljesíteni nehéz feladatát – kibékíteni egy-
mással a pártokat.” (89. dokumentum.)

Néhány nappal később azt jelentette Puskin Szviridov tábornokkal
együtt; hogy a Kisgazdapárt „demokratizálása érdekében le kell választani
a reakciós részt. E célból lehetségesnek tartják, hogy az FKgP-ből koráb-
ban kizárt Sulyok Dezsőnek és társainak engedélyezzék, alapítsanak »Zsa-
badságpárt« néven új pártot, ahová átmehetnének az FKgP jobbszárnyá-
nak legreakciósabb elemei”, egyben aktivizálni kell a Nemzeti Parasztpártot
„az FKgP falusi befolyásának csökkentése céljából” (90. dokumentum).

Puskin számos esetben beavatkozott a Szociáldemokrata Párt ügyei-
be. Már 1945 júliusában hosszas vita után rávette Szakasitsot; ne a pol-
gári, egyházi kapcsolatokkal rendelkező, a párt mérsékelt szárnyához
tartozó Kiss Rolandot, hanem Rónai Sándort jelöljék közellátási minisz-
ternek. Mikor Szakasits arra hivatkozott, hogy a pártvezetőség már jó-
váhagyta Kiss Roland ajánlását, „rámutattam Szakasits előtt, hogy az
ilyen kérdések megoldásánál kívánatos lenne előzetesen figyelembe venni
a mi észrevételeinket is – jelentette Puskin. – Továbbá megjegyeztem,
hogy Szakasitsnak van elegendő tekintélye a pártban ahhoz, hogy ezt az
ügyet másképpen oldják meg.” (51. dokumentum.)

Szakasits legalább megpróbált érvelni, vitatkozni. Marosán viszont,
miközben rendszeresen informálta Puskit pártja belső vitáiról, a pártve-
zetőségi ülésekről, alaposan bemártva a szerinte jobboldali vezetőket
(alkalmilag oda sorolva Kéthly Annát, sőt Böhm Vilmost és Ries Istvánt
is), a fontos döntések előtt rendszeresen kikérte Puskin véleményét és
azt igyekezett érvényesíteni, például az 1947-es választási koalíció ügyében
(112. és más dokumentumok). Mikor azután a választásokon az SZDP
a vártnál gyengébben szerepelt, Marosán ezt is azzal magyarázta: „a kam-
pány hangvételét a jobboldaliak szabták meg, akik mindig is elleneztek
az együttműködést a kommunistákkal. Nehéz nekem ilyen pártban dolgoz-
ni, közölte Marosán, lemondok a főtitkár-helyettesi posztról, s lehet, hogy
kilépek a pártból. Azt ajánlottam Marosánnak, alaposan gondolja meg,
mielőtt egy ilyen lépést megtenne.” (116. dokumentum.) Meggondolta.

A kötet időben az MKP és az SZDP 1948. júniusi egyesülési kong-
resszusának előkészületeivel, illetve Tito kiátkozásának előkészítésével
zárul. Egyebek között megismerhetjük Révai József 1948. május 20-i
megbeszélését Szuszlovval. Itt a Jugoszláviával való szakításról már be-
fejezett tényként tárgyaltak. Révai buzgón helyeselte Sztálin döntését,
kifejtette, hogy szerinte a jugoszláv vezetők trockisták, gyanúsán visel-
kednek, Anglia és az USA felé orientálódnak, és róluk szóló informá-

ciókat közölt. Felajánlotta, hogy az MKP „kész kezdeményező szerepet vállalni a Tájékoztató Iroda soros ülésének összehívásában, annak érdekében, hogy megvitassák a JKP és az SZK(b)P közötti viszony kérdését...” Egyben megpróbálta a Tájékoztató Iroda ülésén napirendre tűzni az MKP és a CSKP viszonyának kérdését. Szuszlov türelemre intette Révait, de nem zárkozott el az elől, hogy segítséget adjanak a Budapest és Prága közötti problémák feloldásához.

*

Ebben a rövid ismertetésben csak a kötet legérdekesebb új publikációiról számolhattunk be. Aki tehát fel akarja mérni, milyen sok, eddig homályos összefüggést világít meg a dokumentumok így összeállított együttese a háború utáni évek magyar történetéből, annak kézbe kell venni a kiadványt. Kívánatos lenne, hogy anyagi lehetőség nyíljon a kötet alapjául szolgáló és a hasonló újabb orosz forráskiadványok magyarnyelvű megjelentetésére – a kutatók szakértelme és készsége már adva van.

Bár a szerkesztőket a jövőben is korlátozni fogja a pénzihiány és ennek következtében a kiadók behatárolt lehetősége vaskos dokumentumkötetek vállalására, kívánatos lenne jobban ragaszkodni a forrásközlés hagyományos, tudományos szabályaihoz. Vagyis arra törekedni, hogy egy-egy kötet azonos fondból, fond-csoportból vagy levéltárból származó iratokat publikáljon, minél kevesebb szöveg-kihagyással, részlet-közléssel, bár a modernkori iratok terjedelme ezt egyes esetekben elkerülhetlenné teszi. Az ismertetett kötet tartalmilag érdekes és fontos dokumentumokat közöl, gondos a jegyzetelés, jók a fordítások, de jó lett volna a tudományos kiadás formális oldalára több gondot fordítani.

Felesleges és módszertanilag indokolatlan az alapos névmutatóban megadott rövid életrajzokat a lábjegyzetekben sok esetben megismételni. Rövidsége ellenére nagyon informatív a bevezető – Baráth Magdolna munkája –, de némileg bonyolult, hogy mellette még külön „szerkesztői megjegyzések” találhatóak, feltehetőleg a szerkesztőként egyedül szereplő Vida Istvántól, noha – mint éppen ebből kitűnik – a szerkesztésben, fordításban, kutatásban, jegyzetelésben többen vettek részt – nekünk a „megjegyzésekben” szerepel.

A jó és alapos névmutatóban jobban lehetett volna ragaszkodni a régi elvhez, hogy a csak említésszerűen szereplő nevekkel, ha már úgyis jegyzetelve lettek, felesleges a névmutatót terhelni. (Például a névmutatóba felvették Dosztojevszkij, Pilnyák, Avercsenko orosz írók nevét, akikről csak megemlíti egy jelentés, hogy műveiket kiadták Magyaror-

szágon.) Ha Dosztojevszkij (mint Engels, Sztálin, Maniu vagy Makarenko) egy ugyancsak régi szokás emlékeként adatok nélkül szerepel a névmutatóban, akkor Kádár Jánosról miért készült részletes életrajz: az ő élete talán kevésbé ismert, mint Makarenkóé? Néhány esetben viszont hiányolunk egy-egy lényeges adatot – Atzél Ede báró román börtönben halt meg, A. Kollontaj a „munkásellenzék” szellemi vezére, Sz. Lozovszkij a Komintern egyik vezetője volt és halálának éve (1952) is ismert.

Ha a recenzensnek tere marad ilyen apróságokkal foglalkozni, azt mutatja: lényeges kifogása nincs a szerkesztés ellen, mert nem is lehet.

Hajdu Tibor

„Oly távol vagy tőlem és mégis közel”*

Aligha vetemedett még magyar történész arra, hogy egy népszerű rock-opera közismert sorát válassza egy szaklapban megjelentetni szándékozott írása címéül. Hogy mégis erre vállalkoztam, annak az a magyarázata, hogy Pataki Ferenc monográfiájának olvasása közben mindvégig úgy éreztem, mintha hatalmas belső feszültség dolgozott volna a szerzőben. Erre szeretnék utalni ezzel – a kissé banális és a témától némileg idegen – képpel, amely ugyanakkor érzékelteti az író különleges helyzetét. Miről is van szó?

Pataki Ferenc munkája több mint ötvenéves gondolkodói–emlékezési folyamat végeredménye, messze a legszínvonalasabb munka, amelyet eddig a népi kollégiumi mozgalom történetéről írtak. De mielőtt bemutatnánk a mű nem kevés erényét és jóval kevesebb gyarlóságát, vessünk egy pillantást a szerző által vizsgált problémahalmazra.

A NÉKOSZ ma már kevésbé ismert betűszó, amely a 20. század egyik legeredetibb magyar politikai jelenségét takarja: a népi kollégiumi mozgalmat. Ahogyan Pataki Ferenc is rávilágít, a Horthy-rendszer második felében a nehéz szociális helyzetű, és tehetséges fiatalok felemelkedése, iskoláztatása jelentette az egyik legnagyobb kihívást. A politikai osztály reform iránt elkötelezett csoportjai és egyéniségei különböző módokon: ösztöndíjakkal, természetbeni adományokkal, szálláshelyekkel próbálták segíteni a szegény sorsú gyermekek előbbre jutását. Természetesen igen változatos elképzelések bukkantak fel ezzel kapcsolatban, legyen szó Németh Lászlóról, Mester Miklósról vagy Zilahy Lajosról. Mindamellet a Bolyai/Györfy Kollégium, majd az 1946-tól szárba szök-

* PATAKI Ferenc: *A NÉKOSZ-legenda*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 515 p.

kenő népi kollégiumi mozgalom valósította meg a tehetséggondozás és az elitnevelés egyik legsikeresebb magyar modelljét.

A Népi Kollégiumok Országos Szövetségének, vagyis a NÉKOSZ-nak a története igen sok szálon futó história, és a szerző nem csupán a mozgalom szűken vett tízesztendő történetét „meséli el”, hanem a hozzá tapadó mítoszokat, legendákat is – és az utólagos szépítéseket vagy rágalmazásokat szintén górcső alá vette. Ebben a tekintetben pontos a kötet címe: *A NÉKOSZ-legenda*.

Az egykori népi kollégisták közé tartozó szerző műve nem szigorúan vett történeti monográfia, amit önmagában az is mutat, hogy a munka az Osiris Könyvtár Pszichológia-sorozatában jelent meg. Pataki Ferenc is felhívja erre a figyelmet, amikor az előszóban „történeti szociálpszichológiai vizsgálatnak” nevezi művét, amely „egyszerre szeretne egy közösség történetének a krónikája és tagjainak személyes pszichohistóriája” lenni.

Ennél a pontnál szeretném előre bocsátani, hogy jómagam mit tartok a mű három legnagyobb erényének, és mit legkevésbé aládúcolt részének. Pataki Ferenc, aki az előszóban leírtak szerint három évet töltött a NÉKOSZ kötelékében, közel fél évszázadda írta a témáról első kisebb tanulmányát. Saját maga is kitér erre az írásra mint a NÉKOSZ-historiográfia részére és némiképp mentegetni igyekszik akkori önmagát. Számomra azonban a cikknek inkább pozitív olvasata volt, mivel a magyar kollégiumi hagyományra mint a NÉKOSZ-gondolat előzményére hivatkozott. Ezzel csupán azt szeretném jelezni, hogy Pataki Ferenc alkotása hosszú érlelődésen ment keresztül, mielőtt elnyerte végleges formáját. Ennek is köszönhető, hogy a szerző alaposan és mértéktartó higgadtsággal járta körül a NÉKOSZ történetének pedagógiai és szociálpszichológiai részét. Bár ehhez a témához magam nem értek, megjegyezném: csak örülhetünk neki, hogy a szerző elvégezte, ráadásul – amennyire meg tudom ítélni – kitűnően ezt a cseppet sem könnyű feladatot. Ez csak úgy volt lehetséges, hogy Pataki Ferenc komoly elhatározással túllépett az eddigi NÉKOSZ-pátoszon és kárhóztatáson egyaránt és – amennyire ezt saját érintettsége lehetővé tette – önkritikusan fogalmazott a témát illetően. Ehhez az önkritikussághoz kapcsolódik a monográfia harmadik nagy erénye: a népi kollégista nemzedék nagy szellemi terméke ez a mű. Igaz, hogy egy szerző tett kísérletet a magyar történelem egy szakaszának – amely egybefonódott személyes sorsával is – a tisztázásra, de ezt a kötetet mégis kollektív vállalkozásnak érzem, amelyben egy jelentős generáció vetett számot saját szerepével.

Mielőtt bárki kételkedni kezdene, hogy hódoló írást vagy tárgyyszerű kritikai recenziót olvas-e, szeretnék rámutatni a munka talán egyetlen gyenge pontjára. Nem tudhatom milyen elvek szerint írta meg könyvét

Pataki Ferenc, mennyiben akart vagy nem akart forrásfeltáró munkát végezni. Tény azonban, hogy csupán kiadott levéltári forrásokra és emlékiratokra támaszkodott, így az 1945-öt megelőző időszakról semmi olyan új tényt nem tudhatunk meg, ami már az 1970-es évek végén ne lett volna ismert. Pataki az úgynevezett NÉKOSZ-kötetekre támaszkodott, amelyek valóban hatalmas forrásanyagot mozgattak meg, ami úttörőnek számított akkoriban. De ha bárki belelapoz *A fényes szelek nemzedéke* című vaskos munkába, láthatja, hogy a cenzúra és maguk a szerkesztők is eléggé megrostálták, megválták, és így akaratlanul is torzították a forrásokat: részben a kor kényes politikai kérdései, részben a kollégisták, így Kardos László múltat megszépítő szándékai miatt. Éppen ezért ma már nagy „hiányérzetet” kelt ez a két kötet. Egy ponton Pataki Ferenc saját maga is korrigálta e munka egyik hibáját, hiszen a valóságnak megfelelően arról ír, hogy Bárdossy László volt miniszterelnök vett részt a Györfly Kollégium alapkö-letelési ünnepségén 1943-ban, míg az ominózus kötetekben még Kállay Miklós szerepelt. Ám a háború előtti Bolyai és Györfly Kollégium szövevényes történetének megírása további forráskritikát igényelt volna. Úgy tűnik, a szerző erre nem kívánt vállalkozni.

Az 1945 utáni korszak tekintetében más a helyzet, itt a szerző saját érintettsége okán is jobban tudott korrigálni, másrészt rendelkezésre állott Svéd László remek forrásgyűjteménye, *A megforgatott világmegforgatók*. Ennek köszönhetően az 1945 utáni korszak legfontosabb történései ismertek és a szerző nyugodt szívvel törekedhetett a teljességre. Bár a Politika-történeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) igen gazdag NÉKOSZ-fondja különösen a vidéki népi kollégiumok esetében kicsit árnyalta volna a képet. Ez azonban magyarázható azzal a ténnyel, amit a szerző maga is hangsúlyoz, hogy tudniillik a munka a Györfly István Kollégiumra és a budapesti népi kollégiumokra koncentrál. Azt természetesen senki sem vitathatja, hogy mely kollégiumok voltak a hangadók az egész mozgalmon belül, de jelenleg éppen a vidéki kollégiumi hálózatról tudunk nagyon keveset.

Az általános megjegyzéseket követően tekintsük át Pataki Ferenc munkájának főbb mondanivalóját. Az előszóban – túl azon, hogy nagyon tisztességes módon tisztázza saját szerepét, a témához való kapcsolatát – a szerző a népi kollégiumi gondolat eszmevilágát mutatja be. A népi mozgalmat tartja legfontosabb eszmei forrásnak, amely mozgalom a népfront-gondolat révén megpróbált közös nevezőt kialakítani a marxizmussal. Ezt testesítette meg a népi kollégiumi mozgalom, amely magyar történeti hagyományokba kívánta beágyazni a szocializmus programját. Mintha Pataki Ferenc maga is így járna el, hiszen bőséges teret szentel a kollégium, ezen belül az autonóm kollégium magyar hagyo-

mánya bemutatásának és sorra veszi a protestáns kollégiumi és a népi kollégiumi gondolat közös jegyeit. Úgy vélem, ez a munka egyik legki-forrottabb és legjobban sikerült fejezete.

A mozgalom előzményeiről és forrásairól szóló fejezet szintén kielégíti az olvasó kíváncsiságát. A szerző jól összefoglalta azoknak a mozgalmaknak és irányzatoknak (a népfőiskolai mozgalom, a Parasztfőiskolások Közösségének, Teleki Pál–Magyary Zoltán körének) a történetét, amelyekből az első népi kollégium, a Bolyai kisarjadt. Azonban e fejezet és a következő kapcsán újra hangsúlyozni kell, hogy sajnálatos az elsődleges források felkutatásának és feldolgozásának elmaradása. Hiszen a szerző azt írja, hogy a Parasztfőiskolások Közösségének (PFK), az egész mozgalom közvetlen előzményének történetét jórészt visszaemlékezésekből tudjuk rekonstruálni, mivel egykorú források alig maradtak fenn. Ha az ember csak *A fényes szelek nemzedéke* című kötetet veszi a kezébe, ez a kijelentés igaznak tűnik – ám az már ebben a kiadásban is látható, hogy a Bolyai Kollégium létrehozásáról határozó PFK-gyűlés jegyzőkönyvét csak töredékesen tették közzé. A PIL-ben lévő NÉKOSZ-fondban 17 ülésről maradtak fenn jelenléti ívek, több ülésről jegyzőkönyv, ismerjük a szervezeti szabályzatot és a szakosztályi felépítést is. Összességében azonban azt mondhatjuk, hogy Pataki Ferenc mindent kihozott a kiadott forrásokból, amit csak lehetett, de sajnos ezek a források közel sem teljes körűek.

Mint említettem, ebből a hiányosságból leginkább az 1945-ig tartó időszakra vonatkozóan adódnak problémák, hiszen például nem derül teljesen, hogy milyen erős szállakkal kötődött a Györffy Kollégium a politikai elit bizonyos csoportjaihoz. Bár a szerző elismeréssel szól a Zsindely házaspár tevékenységéről (és egyben kritizálja a népi kollégisták ezzel kapcsolatos magatartását), de bizonyos problémákat sajnálatos módon nem vizsgált meg. Így nem vette nagytű alá a Turul Szövetség és a kollégisták, a Magyar Közösség és a kollégisták, a Magyar Élet Kiadó és a kollégisták kapcsolatrendszerét. Ám minden hiányosság ellenére kirajzolódik a Bolyai/Györffy Kollégium háború előtti történetének fő vonala: egy harmadikutas fiatal társaság fokozatos balratolódásának története ez, amely történet a németellenes harcban és a Magyar Kommunista Párt, illetve a Nemzeti Parasztpárt melletti felsorakozásban végződött.

Az 1945-öt követő időszakban már személyes élményeire is támaszkodhatott a szerző, ezeket be-be csempészi a szövegbe, így színesítvén a történetet. A kötetnek ez a része egyre izgalmasabb. Különösen figyelemre méltó az 1948–1949-es tanév elemzése, amit eléggé elhanyagoltak a korábbi írások. Az 1946-ban megalakuló és 1948-ig töretlenül virágzó népi kollégiumi mozgalmat, amely több ezer mezítlábas parasztygyerm-

ket juttatott el az iskolák padjaiba, igen érzékletesen mutatja be a szerző. A könyvnek a kollégisták mindennapjairól, közéleti tevékenységéről, eszmévilágáról és politikai eltévelyedéseiről szóló része sodró lendületű. Nagyon finoman és okosan birkózott meg Pataki Ferenc a legnagyobb ellentmondással is: azzal, hogy miként válhatott a NÉKOSZ kegyvesztetté Rákosi szemében, miközben maga is hozzájárult a diktatúra kiépítéséhez. A pedagógiatörténet és a társaslélektan után érdeklődők kiváló esettanulmányt kapnak ezekben a fejezetekben. Mint már utaltam rá, a könyv egyik erényének tartom, hogy bő teret szentelt a NÉKOSZ utolsó tanévének, amely a politikai harcok helyett inkább a pedagógiai kísérletezés jegyében telt el. A szerző – érezhető és érthető rokonszenvedacára – kellő távolságot tudott tartani egykori barátaitól, kollégistatársaitól. Számomra élmény volt olvasni a mozgalom két vezéregyeniségéről, Kardos Lászlóról és Gyenes Antalról adott lélektani portrét. Ebből a részből csupán egyetlen dolgot hiányoltam: fontos lett volna akár több oldalon keresztül is felsorolni azoknak a kollégistáknak a nevét, akik országosan ismert művészek, tudósok, politikusok, közéleti emberek lettek (igaz, a szerző még a mű elején felsorol jó néhány nevet).

Pataki Ferenc a könyv utolsó nagy egységében a mozgalom utóéletéről villant fel néhány filmkockát. Itt nem vállalkozott összefüggő történet elmondására, amit igen jól tett. Hiszen már nem lehet egységes népi-kollégista-társaságról beszélni, mivel több ezer párhuzamos életút futott egymás mellett. Másrészt ebből a korszakból olyan mértékig feltáratlanok a források, hogy teljesen lehetetlen bármilyen utótörténetet is írni. Hiszen nem tudjuk, hogyan vettek részt a kollégisták az 1956-os forradalomban, hányukat és milyen formában érintette a forradalmat követő megtorlás. Mint ahogy azt sem tudjuk, milyen mértékben álltak szemben, ha szemben álltak, a Kádár-rendszerrel és hogyan kapcsolódtak, ha kapcsolódtak, az ellenzéki mozgalmakhoz.

A vaskos kötetet lezáró összegzésben a NÉKOSZ-hagyományból két fontos elemet ragadott ki a szerző, s ezek mindegyike közel áll a recenzens szívéhez. A NÉKOSZ jó példát nyújtott a társadalmi esélyegyenlőtlenségek csökkentésére azzal, hogy a szegény, vidéki, nem értelmiségi családokból jövő fiatalok számára lehetőséget adott a felemelkedésre. Másrészt a népi kollégiumok jelentették az alapját annak az autonóm szakkollégiumi rendszernek, amelynek fenntartása és fejlesztése ma is elsőrendű feladat. Mindezeket hitelesítette a szerző teljesítménye hiszen egykori kollégistaként közlőként szemlélte a NÉKOSZ-t, de gyakorló szociálpszichológusként távolról látta azt.

Papp István